

РОЗВИТОК ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (1900–1917 рр.)

У статті проаналізовано розвиток поміщицьких господарств Волинській губернії на початку ХХ ст., зокрема, їх урожайність, оренду землі, а також негативний вплив на них подій 1917 року.

В статтє проаналізовано развитие помещичьих хозяйств Волынской губернии в начале ХХ века, в частности, их урожайность, аренда земли, а также негативное влияние на них событий 1917 года.

Ключові слова: *Волинська губернія, поміщицьке землеволодіння, селяни, столипінська аграрна реформа, урожайність, оренда, земельні комітети.*

The article analyzes the development of economies of squires to the Volin' province at the beginning of the 20th century, in particular, their productivity, lease of earth, negative influencing on them of events of 1917.

Key words: *Volin' province, squire landownership, peasants, Stolypin' agrarian reform, productivity, lease, landed committees.*

Проблема розвитку поміщицьких господарств Волинської губернії на початку ХХ ст. знайшла своє відображення насамперед у працях істориків радянського періоду, зокрема А. М. Анфімова, С. М. Дубровського, П. П. Теличука, Л. І. Гайдай, Ф. Є. Лося й О. Г. Михайлюка та ін. [1–5]. Сучасні історики звертають увагу на малодосліджені аспекти даної проблеми, а також вважають, що необхідно змінити ставлення до поміщиків, розглядаючи їх не лише з класових позицій, а й як підприємців з ефективною господарською діяльністю [6]. Одним із важливих новітніх досліджень з названої проблеми є праця П. С. Олешка, в якій проаналізовано процес реформування землеволодіння на Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст., комплексно вивчено основні складові поземельних відносин на Волині, їх специфіку та регіональні особливості [3]. На наш погляд, потребують більш глибокого дослідження такі питання: мобілізація землі, впровадження агрономії, урожайність, розвиток оренди,

переробних підприємств, застосування робочої сили. Тому окремі з них стали предметом дослідження цієї статті.

Поміщицькі господарства Волині й усієї Правобережної України на початку ХХ ст. підпорядковувалися подальшому ринковому розвитку країни. Господарство перетворювалось у сільськогосподарське підприємство, яке працювало на ринок та керувалося поміщиком, досвідченим економом або здавалося в оренду капіталісту. Саме така система його ведення була переважаючою у даному регіоні. Панівною вона була у Київській губернії, де дворяни перед аграрною реформою 1906 р. володіли на правах приватної власності 36,4% земель [8, с. 7]. У капіталістичних господарствах багатьох з них використовувалася вільнонаймана праця. Загальна кількість сільськогосподарських робітників на початку ХХ ст. в Україні становила близько 1,9 млн. чол. [9, с. 404].

Для поміщицьких господарств ринкового типу було характерним застосування сільськогосподарських машин і вдосконалених знарядь праці. Це сприяло розширенню внутрішнього ринку на засоби виробництва й робочу силу, створенню власних цукрових та винокурних заводів, які входили до складу маєтків (виробництво продукції поєднувалося з її промисловою переробкою). Так, переробка цукросировини стимулювала вдосконалення землеробської культури у дворянських господарствах (поширення багатопільних сівозмін, принцип плодозміни тощо).

Крім капіталістичної системи ведення сільського господарства, існували відробіткова й мішана. При першій, поміщицька земля оброблялася селянським реманентом як плата за оренду землі у землевласника, користування сільськогосподарськими угіддями, частину врожаю або гроші.

Як зазначає дослідник П. С. Олешко, на Волині система польського землеволодіння міцно укорінилася й еволюціонувала досить прогресивно. Станом на 1897 р. із 12827 окремих приватновласницьких одиниць особам польського походження належало 1307 маєтків. Щодо українських маєтків

наводяться дані, що у 1913 р. тут знаходилося 1488 володінь площею від 50 до 100 дес. та 2504 володіння площею понад 100 дес. З 1860 по 1900 рр. у Волинській губернії було зафіксовано загальну тенденцію до скорочення великого землеволодіння на 26% [7, с. 8–10].

На Правобережжі, як і загалом в Україні, відбувався процес поступового зменшення площі дворянського землеволодіння, починаючи від скасування кріпосного права. Так, у 1905 р. порівняно з 1877 р. поміщицькі землі Волинської губернії скоротилися на 15,6%, Київської – 16,7%, Подільської – на 16,4%. На 1905 р. питома вага дворянського землеволодіння становила на Правобережжі 34,8%, а в середньому по Україні - 24,5% [10, с. 190]. У розглядуваному регіоні воно було найбільш стійким порівняно з іншими, що свідчить про здатність поміщиків вчасно пристосуватися до змін в економічному розвитку країни. Особливістю тут можна назвати велику кількість латифундій: середній їх розмір на Волині дорівнював 790,1 дес., у Київській губернії – 538,6 дес., на Поділлі – 505,8 дес. На Лівобережжі останній був значно меншим: у Чернігівській губернії він становив 101,4 дес., Полтавській – 111,4 дес. Харківській – 367,1 дес. [5, с. 15, 17].

В роки столипінської аграрної реформи відбувалося подальше поступове зменшення дворянських земель у Волинській губернії: якщо у 1906 р. загальний розмір їх складав 2099 тис. дес., то у 1914 р. – 1857 тис. дес. Відносно стійким поміщицьке землеволодіння було в 1906–1914 рр. і в Київській та Подільській губерніях, і загалом в Україні [3, с. 115].

Напередодні Першої світової війни відсоток поміщицьких оброблюваних земель до загальної їх площі зменшився порівняно зі станом до аграрної реформи 1906 р. і становив: на Волині – 18,5%, Поділлі – 32,2%, у Київській губернії – 28,2% [11, с. 13]. Отже, поміщицьке землеволодіння поступово зменшувалось еволюційним шляхом, особливо там, де дворяни були неспроможними пристосуватися до нових економічних умов.

Відчуження поміщицьких земель могло дати лише тимчасовий ефект щодо зняття соціальної напруги. Дослідник В. І. Фролов зазначав, що після передачі селянам усіх дворянських та інших земель їх наділи зросли б до 6,35 дес., а з поправкою на приріст населення на 5% – 6,03 дес. [12, с. 2]. Таким чином, збільшення селянських наділів за рахунок поміщицьких не було б досить відчутним. При цьому порушувався принцип приватної власності на землю, за яким кожний селянин мав гарантії недоторканості того, що було зароблено його працею. Значний приріст населення Росії на початку ХХ ст. створював проблему раціонального використання землі, що найбільш ефективно можна було б зробити в умовах приватної власності. Наприклад, населення Волинської губернії зросло у 1905–1914 рр. з 3,5 млн. до 4,2 млн. чол., Київщини – відповідно з 4,2 млн. до 4,9 млн., Поділля – з 3,5 млн. до 4,2 млн., по Україні – з 27,9 млн. до 33,3 млн. чол. [13, с. 94].

У поміщиків Правобережжя поширилося вирощування озимої пшениці, яка займала одне з головних місць на ринку зернових у той період. На Волині в 1916 р. вона становила 20% від усієї площі засівів, Київщині – 28%, на Поділлі – 29%. Селянські засіви під цукровими буряками зросли у відсотках щодо усіх засівів в період з 1904/5 до 1910/11 рр.: на Київщині – з 17,2 до 25,6 %, Волині – з 12,5 до 14,6 %, на Поділлі – з 11,2 до 21 %. Поміщицькі ж засіви за той же час зросли лише на Волині – з 42,9 до 52,8 % і зменшилися на Київщині (з 54,3 до 46,6 %) й Поділлі (з 63,3 до 60,1 %). Збір цукрового буряка з однієї десятини збільшився за ті ж роки у селян Київської губернії з 644 до 921 пуд., Волинської – з 622 до 1081 пуд., Подільської – з 671 до 1015 пуд.; у поміщиків – відповідно з 857 до 1271 пуд., з 1006 до 1200 пуд., з 982 до 1272 пуд. [14, с. 24–27].

В роки століпінської аграрної реформи на Волині спостерігалось, з одного боку, зростання урожайності різних сільськогосподарських культур у поміщицьких господарствах, з іншого – підвищення рівня врожаїв у заможних

селян і колоністів (чехів, німців). Урожайність озимої пшениці у господарствах Волинської губернії становила: у 1906 р. в економіях – 90 пуд. з дес., у селян – 70, колоністів – 126; 1911 р. – відповідно 81 – 71 – 91 пуд. з дес.; у 1913 р. – 86 – 77 – 71 пуд. з дес. Таке ж становище спостерігалось щодо урожайності озимого жита та ячменю. Поміщицькі економії займали перше місце за урожайністю цукрових буряків порівняно із селянськими й колоністськими господарствами (в 1912–1914 рр. у 5 північних повітах Волині – відповідно 574 – 462 – 361 пуд. з дес.). Найбільш високі врожаї у той період отримували колоністи, що було пов'язано із відповідною агрономічною культурою їх господарств. Позитивні зрушення, як бачимо, відбулися і в селянських господарствах, що пояснювалося також впровадженням у них агрономії в роки столипінської реформи. Середні врожаї інших культур в дворянських економіях Волинській губернії у період з 1906 до 1913 рр. значно зросли: вівса – з 43 до 85 пуд. з дес., ячменю – з 47 до 80, гречки – з 26 до 61 [15, арк. 60–61].

Аналізуючи дані щодо середнього збору зернових з однієї десятини в поміщицьких та селянських господарствах України в 1906–1914 рр., необхідно зазначити, що перші мали ширші можливості щодо застосування засобів для підвищення урожайності своїх ланів – тому в них були порівняно вищі збори зернових, ніж у селян: жита – 103 пуд./дес. проти 75, озимої пшениці – 102 проти 80, ярової пшениці – 68 проти 58, вівса – 96 проти 71 [3, с. 99]. У Волинській губернії, наприклад, у 1906–1914 рр. середні врожаї в економіях дворян та у селян були такими (в пуд./дес.): озимого жита – 73 проти 64, ячменю – 77 проти 68, гречки – 52 проти 46 [15, арк. 106].

У журналі "Хуторянин" в одній із статей за 1910 рік зазначалося, що поступове зростання урожайності у господарствах селян і поміщиків в останнє передвоєнне десятиріччя є прямим наслідком поліпшення

землеробської культури, впровадження вдосконалених знарядь праці й сільськогосподарських машин [16]. У період столипінської реформи на Правобережжі з'явилися союзи землевласників з метою підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, впровадження агрономії, організації лекцій, кооперативів, виставок досягнень у сільському господарстві тощо. Так, у 1906 р. 80 польських та 40 російських землевласників на чолі з князем Р. Сангушком заснували такий союз у м. Житомирі, який в червні 1907 р. нараховував 4420 членів. Подібні товариства виникали і в інших повітах на Волині [17, с. 77].

Поміщицьке тваринництво на Правобережжі було менш розвинутим у порівнянні із землеробством. У кількісному відношенні на Волині та Поділлі відчутного зростання його не сталося [13, с. 194–195]. Дворяни Волині, Київщини та Поділля розвивали конярство й, зокрема розводили породистих скакунів. Свідченням цього є той факт що з 1906–1914 рр, кількість маєтків на Правобережжі, які мали більше 50 коней зросла з 949 до 1069 [18, с. 256].

Поміщики майже не здавали в оренду землю селянам. Натомість у регіоні розвивалася велика капіталістична оренда [3, с. 89, 137]. Архівні дані свідчать, що, наприклад, дворяни Волинської губернії віддавали перевагу самостійному веденню господарств. Орендні ціни на землю в них коливалися залежно від родючості ґрунту. Так, на Волині у 1913 р. найбільшими останні були в Житомирському повіті (29,3 крб. за 1 дес.), найменшими – в Ровенському (6 крб. за дес.); у селян та колоністів – 9,8 крб за дес.; в середньому ж по губернії вони становили 13,1 крб. за дес. Поденна плата за роботу в економії у середньому дорівнювала у Волинській губернії в 1912–1913 рр. у період збирання зернових – 77 коп. (без харчування), 64 коп. (з харчуванням); картоплі й буряка – відповідно 49 та 41 коп. [15, арк. 60,99,159].

Щодо процесу мобілізації землі без посередництва Селянського Поземельного банку, необхідно зазначити, що, за статистичними даними, на Волині в 1911–1913 рр. поміщики її майже не купували. Купівлі становили лише 2% (селянські – 92% покупців). Поміщики були на останньому місці серед продавців землі (21%; селяни – 49%; інші стани – 30%). Вартість 1 дес. землі без посередництва Селянського Поземельного банку дорівнювала в середньому по Волинській губернії 313 крб. (найбільші ціни були у Ровенському повіті – 394 крб., Старокостянтинівському – 380 крб; найнижчі – в Овруцькому – 162 крб). [15, арк. 61, 106]. Наприклад, у 1906 р. в с. Топорищі Житомирського повіту землевласник Вегнер продав селянам 30 дес. землі по 400 крб. за 1 дес. Того ж року відбулося ще декілька купівель (19 дес. землі за ціною від 198 до 225 крб. за 1 дес.) за допомогою Селянського Поземельного банку [19, арк. 24]. У 1914 р. за сприяння банку відбулася купівля Шумським сільським товариством Троянівської волості Житомирського повіту маєтку поміщика Александровського (2666 дес. – по 215 крб. за 1 дес.) [20, арк. 158, 159]. У справі про становище Волинської губернії за 1908 р. є дані про купівлю селянами 12 сіл 3743 дес. дворянських і казенних земель за допомогою того ж банку. Зазначалося, що значною перешкодою в цьому була велика конкуренція з боку колоністів [21, арк. 3, 4].

Значною проблемою на початку ХХ ст. було черезсмузжя, що негативно впливало на розвиток поміщицьких і селянських господарств. Державний Дворянський земельний банк сприяв певному позитивному вирішенню цього питання [22]. Важливо також звернути увагу на сервітутні права, боротьба за збереження яких відбувалася у період столипінської аграрної реформи, особливо на Волині та Київщині (в 1906–1914 рр. тут відбулося відповідно 124 й 37 випадків випасів і потрав поміщицьких угідь). У Волинській губернії в 1911 р. було 57,8%

дворянських маєтків із сервітутами [17, с. 68]. У 1911 р. залишалася потреба ліквідації спільних із селянами сервітутів у 603 поміщицьких маєтках на Київщині, 2065 – на Волині, 605 – на Поділлі. Посилилися конфлікти між чиншовиками та дворянами. Останні прагнули позбавляти перших їхніх прав на землю, про що свідчили відповідні скарги [18, с. 138, 233].

Щодо політичних і владних прав поміщиків у Волинській губернії на початку ХХ ст., Л. М. Казначеева підкреслює, що заборона на проведення дворянських зібрань на Правобережжі діяла до 1905 р., коли уряд дозволив їх відновити. Волинське дворянське зібрання пізніше не поновило свою діяльність внаслідок втрати інтересу місцевих дворян до станових функцій через підпорядкованість верховній владі, незнаходження належного застосування на державній службі, що вело до зосередження їх на підприємницькій діяльності. На Волині діяли тоді губернські та повітові предводителі дворянства, депутатське зібрання та повітові дворянські опіки, які повністю перебували під контролем держави [23, с. 16,18].

Політика Тимчасового уряду у 1917 році була спрямована на вирішення подальшої долі дворянських земель на майбутніх Установчих зборах. З переписки Волинського губернського земельного комітету із відповідними повітовими комітетами в липні–серпні 1917 року дізнаємося, зокрема, про створення примирних камер. В основних положеннях про їх влаштування зазначалося, що вони розглядали та приймали рішення по земельних спорах, які виникали внаслідок самовільного порушення прав та інтересів селянських громад, дрібних та великих землевласників, вжиття заходів для попередження таких порушень (крім казенних земель). Місцева влада пропонувала сторонам, які брали участь у спорі, звернутися до примирної камери. Примирні камери мали бути засновані у кожній волості. До їх складу волосні ради повинні були обрати двох представників

від селянських громад, а місцеві землевласники – також двох представників від себе. Усі ці чотири представники потім обирали одноголосно п'ятого члена – голову (у випадку необрання він обирався волосним земельним комітетом). За згодою сторін, кожна з них обирала по одному судді з чотирьох вищеназваних представників і ще по одному судді за власним вибором. Голова примирної камери обов'язково мав брати участь у розгляді кожної справи. Примирна камера була своєрідним третейським судом, в разі необхідності, допитувала свідків, вела по кожній справі окремі протоколи. Справи розглядалися остаточно і не підлягали вже подальшому оскарженню, виконувалися волосним виконавчим комітетом на основі виконачих листів. Як засвідчують окремі архівні документи, зокрема, журнали повітових земельних комітетів за 1917 рік, на влаштування таких камер не виділялися часто грошові кошти, в окремих волостях вони фактично не працювали; населення погано засвоювало завдання примирних камер, вимагало, щоб до їх складу входили переважно селяни [24, арк. 2–5].

Земельні комітети сприяли також розвитку орендних відносин між селянами та поміщиками. Так, Левківська продовольча управа повідомляла 4 вересня 1917 року про здачу в оренду селянам 600 дес. землі, що належала графіні А. Ф. Нірод, яка своїми силами та засобами не могла обробляти її. Орендна плата землі складала 10 крб. за 1 дес., і селяни готові були її сплатити. Селяни с. Янковці Коднянської волості Житомирського повіту внаслідок малоземелля звернулися 23.10.1917 р. із проханням до повітового земельного комітету дозволити їм оренду 500 дес. землі поміщика В. І. Баскакова, яку він здав в оренду жителю с. Солотвін Содіржевському по 30 крб. за 1 дес., на таких самих умовах [25, арк. 14, 15, 23].

Після проголошення Універсалу Центральної Ради 7 листопада 1917 року Волинський губернський земельний комітет прийняв на своєму засіданні 15–19 листопада резолюцію, в якій зазначалося, що усі землі переходять у розпорядження земельних комітетів для використання їх в інтересах трудового народу. Для запобігання скороченню сільськогосподарського виробництва та правильного використання таких земель наголошувалося, що усі землі, що не можуть бути використані їх власниками, а також самовільно захоплені населенням повинні бути прийняті у відання й розпорядження губернського земельного комітету. Селяни та кооперативи отримували землю у користування на час до вирішення аграрного питання Українськими Установчими Зборами, терміном в один рік. Плата за користування землею не мала бути більшою за середні орендні ціни землі для кожної місцевості у 1913–1914 рр. з надбавкою різниці в обкладанні землі за 1917 рік. Землі, вже засіяні власниками та орендарями до цього рішення, оголошувалися державною власністю і не підлягали передачі селянам. Культурні господарства (племенні, промислові, показові сади, пасіки, хмільники, рибні господарства, молочарські ферми тощо) мали бути під охороною та у розпорядженні земельних комітетів. Живий робочий інвентар (коні, воли), за виключенням частини його, міг бути проданий селянам за оцінкою спеціальної комісії. Землі та інше майно приймалися комісією у складі: представників губернських, повітових та волосних земельних комітетів, а також представників організацій, земля та майно яких передавалося, зацікавленої сторони і понятих від місцевої сільської громади. Визначалося також поняття нетрудових земель – земель, на яких господар сам своїми руками та руками своєї сім'ї, хоча б і за допомогою машин, не працює (поміщицькі). Власники нетрудових господарств втрачали право розпорядження землею, проте зберігали право користування нею. Право

власності на удільні, кабінетні, монастирські та церковні землі було ліквідовано. У першу чергу задовольнялися потреби у землі малоземельних та безземельних селян, а також господарств, в яких селяни були залучені до військової служби. Кількість землі надавалася відповідно до кількості робочої сили у цих господарствах. Інші селяни та кооперативні організації усіх типів також мали право на використання землі. Землі, що залишалися після задоволення потреб населення, використовувалися губернським земельним комітетом через посередництво губернської продовольчої управи, організації «Агросоюз» та ін. [26, арк. 211, 219].

Протиправних дій з боку селян щодо поміщицьких економік було досить багато. Так, у серпні 1917 року землевласниця маєтку при селі Мартинівці Новоград-Волинського повіту О. П. Ржевська написала скаргу щодо самовільних дій селян (незаконні збирання зернових, вилов риби, рубка лісу). Шепетівський цукровий завод телеграфував 24.10.1917 р. у губернський земельний комітет про масове розкрадання викопаного цукрового буряка селянами. З Кременецького повіту у вересні 1917 року повідомлялося про знищення селянами цукробурякових плантацій в окремих селах. У грудні 1917 року губернський комісар пропонував інспектору міліції прийняти заходи щодо охорони маєтку та племінної худоби землевласниці Ярославської при с. Швайківка [27, арк. 9, 15, 54, 80].

У маєтку власника М. О. Терещенка у с. Мінківці Житомирського повіту місцеві селяни самочинно зайняли у листопаді 1917 р. 80 дес. землі (вона була призначена для засіву цукрового буряка), у с. Старій Котельні – 211 дес. 11 грудня 1917 року у Житомирський повітовий земельний комітет повідомлялося необхідність припинення самочинних дій Бурковецького сільського комітету (Янушпільська волость), що

призводило до ліквідації маєтку Ходкевича [28, арк. 26, 133].

Власниця маєтку с. Адамовки Пулинської волості Колянковська заявила губернській земельній управі, що селяни цього села самочинно вирубають та крадуть її ліс. Губернська управа прохала Житомирську повітову земельну управу негайно взяти маєток на облік, вжити всіх законних заходів для припинення самочинства селян, притягнути винних до судової відповідальності. Землевласник с. Малого Браталова Мотовилівської волості Житомирського повіту В. І. Пухкий 11 лютого 1918 р. повідомляв про пограбування та погром місцевими селянами його майна [28, арк. 31, 43, 190]. За повідомленнями газети «Вольнь» у січні 1918 року, селяни сіл губернії продовжували розкрадання зерна, інвентаря та худоби з приватновласницьких маєтків, здійснювали їх погроми, а також скотарських пунктів, розсадників. Були випадки вбивств та поранення управляючих маєтками. Овруцький земельний комітет виявився безсилим разом із місцевою владою у боротьбі з погромами багатьох маєтків, що були зруйновані до тла (села Матвійовичі, Курляни, Сумянщини, Оленичі, Валедники). Наприклад, погром Кмитівському маєтку Житомирського повіту оцінювався у 206 600 крб. [29, с. 1].

Н. А. Ковальова, аналізуючи законотворчу аграрну політику Тимчасового уряду, зазначає, що політика спрямування земельної реформи в еволюційне русло (заборона самовільних захоплень землі, передача її в оренду) досягла протилежного (селянських заворушень), що змусило український уряд узяти керівництво земельною реформою в свої руки. Щодо права власності на землю робиться висновок, що воно пройшло шлях від повного скасування його Центральною Радою до визнання Директорією УНР у 1920–1921 рр. [30, с. 13,14, 16].

На думку дослідника В. П. Малькіна, земельне законодавство Української Центральної Ради, що скасовувало приватну власність на

землю, мало непродуманий та демагогічний характер. Реагуючи на більшовицьку пропаганду, діячі першого національного уряду намагалися у такий спосіб нівелювати її вплив на незахищені верстви українського селянства [31, с. 17].

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що у розвитку поміщицьких господарств Волинської губернії на початку ХХ ст. відбулися, з одного боку, поступові позитивні зміни щодо їх урожайності, запровадження агрономічних заходів, розвитку окремих видів тваринництва (зокрема конярства), подальшого самостійного ведення своїх господарств; з іншого боку, відбувалися подальше поступове зменшення дворянського землеволодіння, порівняне зростання врожайності у господарствах заможних селян і колоністів, загострення проблем, пов'язаних із сервітутами та чиншовиками, черезсмужжям земель. Робота земельних комітетів у 1917 році була спрямована, на наш погляд, на цивілізоване вирішення аграрного питання, з урахуванням складнощів того часу, подій руйнівного характеру на селі, доцільності збереження традиційних понять щодо власності на землю, у т. ч. поміщицької, де вона була ефективною.

Література:

1. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1969. – 394 с.
2. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.
3. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: Вид-во КДУ, 1973. – 190 с.
4. Гайдай Л. И. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Правобережной Украины (1906 – 1914 гг.): Дис. канд. ист. наук: 07. 00. 02 / АН УССР, Ин-т истории. – К. , 1978. – 183 с.

5. Лось Ф. Є. , Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі. 1907–1914. – К.: Наук. думка, 1976. – 284 с.
6. Лях Р. Д. Проблеми аграрної історії України 1917–1940 рр. // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 5–11.
7. Олешко П. С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича; Інститут народознавства. – Львів, 2001. – 17с.
8. Буцик А. К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції. - К.: Вид-во КДУ, 1957. - 120 с.
9. Історія народного господарства Української РСР: В 3 т. , 4 кн. - Т. 1. - К.: Наук. думка, 1983. - 467 с.
10. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. // Исторические записки. – Т. 60. – М., 1957. – С. 187 – 214.
11. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. - Х.: Пролетар, 1931. - 128 с.
12. Фролов В. И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. – Винница, 1917. – 21 с.
13. Сельское хозяйство Украины. – Х.: Изд. отдел. Н.К.З., 1923. - 232 с.
14. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913. – 97 с.
15. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 206, оп. 1, спр. 39.
16. Хуторянин. – Полтава, 1913. – №10.
Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.

17. Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
18. ДАЖО, ф. 182, оп. 1, спр. 4590.
19. ДАЖО, ф. 226, оп. 1, спр. 830.
20. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК), ф. 442, оп. 639, спр. 629.
21. ЦДАК, ф. 442, оп. 708, спр. 618.
22. Казначеева Л.М. Волинське дворянське зібрання (1796–1917): функції, структура, участь у системі органів влади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Казначеева Людмила Миколаївна; Інститут історії України. – К., 2008. – 21 с.
23. ДАЖО, ф. р. 2274, оп. 1, спр. 12.
24. ДАЖО, ф. р. 2275, оп. 1, спр. 11.
25. ДАЖО, ф. р. 2274, оп. 1, спр. 2.
26. ДАЖО, ф. р. 2274, оп. 1, спр. 122.
27. ДАЖО, ф. р. 2275, оп. 1, спр. 23.
28. Волянсь. – 15–20 января 1918 г.
29. Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ковальова Наталія Анатоліївна; Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – 22 с.
30. Малькін В. П. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Малькін Валерій Павлович; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2009. – 22 с.